

Mednyánszky Miklós

Barlang- és pincelakások a főváros környékén

„A táj adott arra alkalmat ennek a népnek, hogy a barlangokba húzódjék, a történelem pedig nem adott alkalmat, hogy kihúzódjön belőlük...”¹ (SZABÓ Zoltán)

Az emberiség első menedéke a föld alatt volt: ősünk, hogy megvédje magát, elrejtse értékeit, a természet által kialakított és kínált helyeket vette birtokba – ezek közül is elsősorban a barlangokat. A hegyek között, az agyag- és homokdombok lejtőin számos természetes üreg adott erre lehetőséget. Ám amikor a gyűjtögető életmódról áttért a tudatos gazdálkodásra, a növénytermesztésre, az állattartásra, már épített házakra volt szüksége – hiszen a barlangok környezetében ritkán talált megfelelő termőföldet, vagy jó legelőt állatainak. De az évezredes szokások, a berögződött hagyományok nem múltak el nyomtalanul – mélyen beleégett az emberi ösztönbe, tudatba a föld mélyébe nyúló tér, azaz a barlang, a pince védelmet, meleget, állandóságot nyújtó biztonsága. Hazánkban a kora-középkortól maradtak feljegyzések, hogy az ember nem hagyott fel a föld alatti élettel.² Nem csak borospincék készültek századokkal ezelőtt, de a föld mélyébe ásott üregekben, pincékben számosan meghúzták magukat. A 2000-es évek közepén készült statisztika szerint hazánkban több mint hetven településen létezett egykor – vagy létezik ma is – lakott barlang, pince. Bár ezek a mindennapi élet szerves részei voltak, ma már számos helyen csak az idősek emlékeznek a pincelakókra. A magyarországi barlanglakásokról 2009-ben megjelent könyv az ilyen hajlékokat alábbi kategóriákba sorolta (1. sz. táblázat):³

1. sz. táblázat: A magyarországi barlanglakások kategóriái

Természetes barlangok használata lakáscélra	búvóbarlangok, betyárbarlangok	
	ház a barlangban	
	remetebarlangok	
Mesterséges barlanglakások	kőbevéjt barlanglakások	kőbányászok hajlékai
		gazdasági építményekhez kötődő barlanglakások
		tömeges barlanglakások
	lőszfalak barlanglakásai	

okl. bányamérnök, Kós Károly-díjas műemléki szakértő, szakíró

1 SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó 1986.

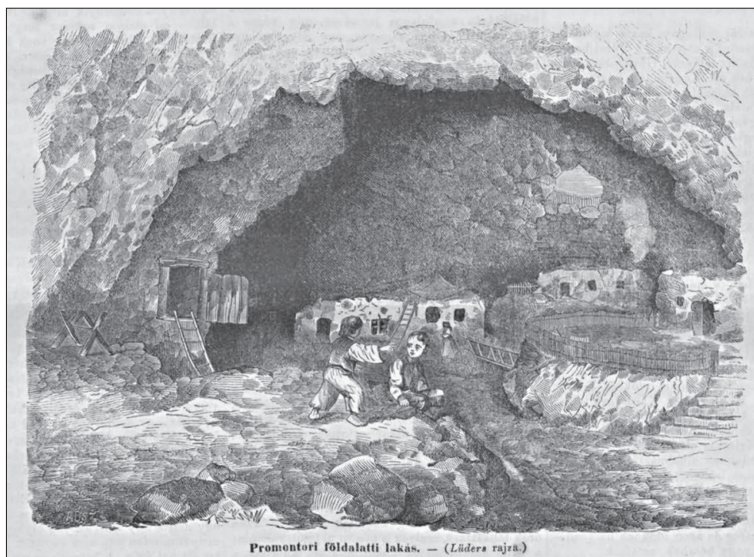
2 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások*. TERC, Budapest, 2009.

3 Uo.

A főváros környékének barlanglakásai

A TÖRÖK-BARLANG

A Főváros környékén (1. sz. melléklet) mind, az imént felsorolt barlanglakásfajta megtalálható, ám volt közöttük egy egészen különleges barlangi házegyüttes és a hozzá tartozó életforma, amely Budafokon jött létre, s amelynek ma már nyoma sincs. A főváros dél-budai területe alatt, az egykori Promontoron, a mai Tóth József utcában több mint 200 éven át bújta meg a természetes eredetű Török-barlangnak nevezett hatalmas barlang, melyben még a 19-20. század fordulóján is majd' tucatnyi épület állott. Az üreg egykor kőfejtésre szolgált, a legnagyobb, Duna felőli bejáratán át szállították ki és rakták hajóra az egykor itt a kitermelt köveket. A másik kijárata a Tóth József utca 5. szám alatt nyílt. A jó 130 méter hosszú, ívesen forduló barlangban az épületek két sorban álltak, hátsó falukat a természetes barlangkőzet alkotta. A házak maguk a helyben bányászott kőből készültek, és nem volt tetőjük, hisz az eső ellen nem kellett védeni őket. Az épületek között ösvények, kis hidak biztosították a gyalogos közlekedést. Az első beszámolót a Török-barlang épületeiről 1788-ban keltezett tudósításban olvashatjuk: „itt sok szegény, napszámból élő család lakik a sziklába vájt lakásokban, miknek két előnye van: télen melegek, nyáron hűvösek... ezen kívül találunk itt nagy kibányászott barlangokat, amelyekben házak állnak szabadon tető nélkül”⁴

Az egykori Török-pince korabeli metszeten⁵

- 4 JENNE, Franz: *Herrn Jenne's reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer.* k. n., Pest, 1788.
- 5 Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.

A XIX. század első feléből Franz Weiss litorgáfiája révén ismert a Török-barlang legkorábbi ábrázolása is. A Vasárnapi Újság 1864. évi tudósítása rajzot is közöl a barlangban álló építményekről.⁶ Rómer Flóris, neves régészünk is ebben az évben vizsgálja meg a promontori barlangokat, köztük a Török-barlangot is. beszámolója négy év múlva jelenik meg: *„Ahol a budafoki szikla a Dunát legközelebb éri, a falu alsó végén, a házfödlek fölött két sötét üreg tűnik fel az utazóknak. Ezen üregek a sziklautczának ki- és bejárásai;[...] E barlangot a felmérés alkalmával ilyenek találtam: az egész barlangnak hossza 60 láb lehet, és egy sziklafal körül görbén kanyarodik úgy, hogy a barlang egyik végétől a másikig látni nem lehet. A falutól lejövén, a felső torkolat előtt balra egy ház áll, melynél a mély szakérút kezdődik, és ez 8-10 öl szélesség közt változik. A füsttől egészen feketedett torkolat alatt behatván, jobbra egy ház van, melynek rácsos udvara van, tovább egy másik következik, mely a terasson áll; majd ismét 3 másik ház jön, de úgy, hogy az utolsó már ismét a kimenetnél a sziklába van vájva, és nagyobbrészt a barlangon kívül esik.”*⁷

A rövid hírlapi tudósításoktól eltekintve sajnos nem találunk leírást arról, hogy kik voltak e barlang lakói, de azt tudjuk, hogy állandó életveszélyben éltek. Amint Rómer is megemlíti, látogatását követően két évvel 1866-ban történt egy omlás, ami miatt elrendelik a lakások kiürítését, ám mivel az uradalom a bentlakóknak nem képes másik lakást biztosítani, még egy évtized múltán is laknak az épületekben. Aztán 5 évvel később már olyan mértékű a károsodás, hogy életveszélyessé válik az élet a barlang mennyezete alatt. Ekkor házhelyet kapnak az ottani családok, és véglegesen kiürül a Török-barlang.

1929 januárjában a kőzet leszakadása a felette álló épületet is magával rántja, de szerencsére ekkor az már lakatlan volt. A II. világháborúban óvóhelynek használják a környékbeliek a barlangot, később a szomszédos házak lakói az üreg testébe nyúló pincerekeszeket alakítanak ki. 1988-ban a Fővárosi Tanács *„különösen nagy kárt okozó pinceomlásokkal veszélyeztetett”* területté nyilvánítja, és végül az 1990-es évek közepén szakemberek lezárják, majd úgynevezett „tömedékeléssel” elvégzik megszüntetését. A szerző ekkor, a munkák végzése idején még járhatott a budafoki Török-barlangban: a Tóth József utca 3. sz. ház udvarán álló támfal tövében megbúvó kis épületből szűk átjáró vezetett a föld alá. Ezen átbújva hatalmas üreg tárult a belépő szemé elé – méretei egy nagyobb temploméval vetekedtek, a benne dolgozó, épp a veszélyelhárítást végző bányász csapat szinte elveszett a hatalmas földalatti térben. A Török-barlang emléke ma már csak a régi feljegyzésekben, tudósításokban maradt fenn.⁸

KŐBE VÁJT BARLANGLAKÁSOK

A földtörténeti harmadkor közepén, a felső miocénnek nevezett korban a főváros helyén sekély mélységű tenger hullámozott. A Budai hegység akkori elődjét már nem is lepte el – azonban a mai Budafok-Tétény-Érd térségét, valamint a jelenlegi X. kerület (Kőbánya) területét még víz borította. Ebben rakódott le a szürkésfehér színű úgynevezett „lajta”-mészkö, mely könnyen faragható, jól bányászható építőanyagként ismerünk. Több millió év alatt a tenger visszahúzódott a Földközi-tenger irányába, és maradványai pedig a dél-orsz síkság beltengerével összefüggő hatalmas tengerré al-

6 Uo.

7 RÓMER Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archeológiai Közlemények*, 1868/2. 112-147.

8 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.

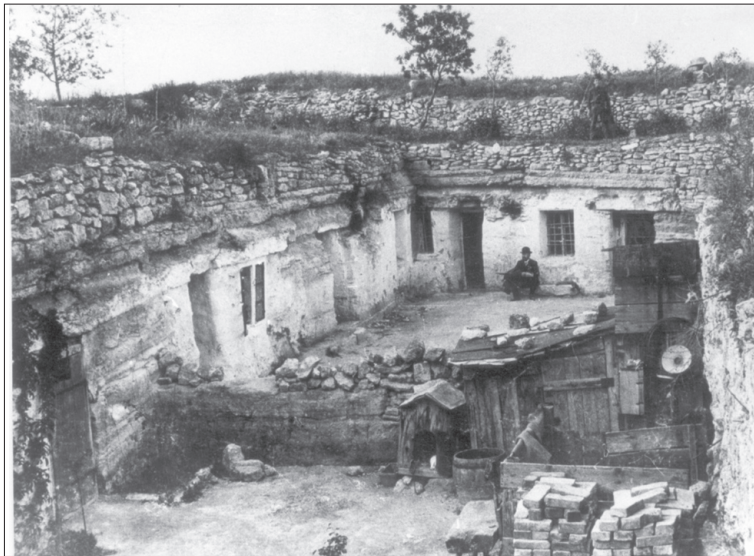
akultak, amelynek sótartalma – a folyók által szállított édesvíztől – jelentősen csökkent. Ez, a mai főváros déli határán húzódó beltenger az orosz Szarmáciai-síkságról a „Szarmata-tenger” elnevezést kapta. Benne újabb és újabb mészkőrétegek rakódtak le – ma ezek alkotják a Tétényi-fennsík fő tömegét. A szép mintázatú, fehéres-sárgás színű „szarmata mészkő” átlagosan 5-10 méter vastagságú, de vannak helyek – mint például a kőbányászatáról ma is nevezetes Sós-kúton –, ahol akár a teljes rétegvastagság a negyven métert is eléri. Találkozhatunk a csigahéj és kagylómaradványokkal gazdagon díszített kővel a Tétényi-fennsík összes településén, Érd, Diósd, Biatorbágy, Törökbálint térségben is. Ugyanilyen kő fedi a felszínt a Duna bal partján, Kőbánya ma már teljesen beépített gyártelepei alatt is. A főváros környéki barlanglakások legnagyobb számban ebbe a szarmata mészkőbe épültek.

Hogy megértsük, mi volt az oka annak, hogy az emberek a föld alá költöztek, vissza kell mennünk az időben jó pár évszázadot. A mai Tétényi-fennsík településeit szoros kapcsolatot fűzte a mögötte húzódó területekhez. A Zsámbéki-medence, a sós-kúti fennsík lakói itt érték el a Duna vonalát, már az ókorban is itt kapcsolódtak össze a völgyek mentén a Dunára lefutó utak. A török megszállás szinte majdnem teljesen pusztává tette a vidéket. Egy 1690-ben végzett felmérés során az akkori Pest-Pilis-Solt vármegyében – mely akkor az Alföldön magába foglalta a ma már Bács-Kiskun székhelyének számító Kecskemétet, a Duna mentén pedig Visegrádtól egészen Bajáig nyúlt – összesen 85 lakott települést tudtak számba venni. A főváros környékén alig egy-két magyar falu marad (Tök, Páty, Tinnye, Bia), a többit rácokkal és német földről érkezettekkel telepítik be. Budakeszi, Budaörs, Diósd, Budafok jelentős német, sváb nemzetiséggel rendelkező településsé fejlődik. A szorgos lakók azonnal nekikezdenek hazájukból hozott gazdasági tevékenységeiknek – szőlőt, gyümölcsösöket telepítenek, újabb és újabb pincéket vájnak a hegyek gyomrába. Budaörs Kőhegye, a pátyi pincehegy, Diósdon a Szidónia völgy, és nem utolsósorban a Duna mellett húzódó Budafok-Tétény az emberkéz által vájt pincék százait rejt, amelyekben a Buda környéki szőlő feldolgozása, érlelése folyt egykor.

Ezt a folyamatot csak időlegesen akasztja meg az 1860-as években kitört filoxéra járvány. A nyugatabbra eső településeken – Tök, Páty, Etyek – újraéled a szőlőtermesztés, a korábban Promontornak nevezett Budafokon, Tétényben pedig – a kitűnő természetföldrajzi adottságoknak és a gazdasági kényszereknek köszönhetően – a bortárolás, a borkereskedelem fejlődik napjainkig vezető gazdasági ágazattá. Ekkora már pincék százai húzódnak a dél-budai városrész alatt, majd 100 kilométeres hosszban, melyek elsősorban az egyre épülő Főváros kőéhségének köszönhetően a 19. század második felében keletkeztek. A Budafok-Tétényben illetve a pesti oldalon Kőbánya Óhegynek nevezett területen nyert építőköből bérpaloták és közintézmények százai épültek a fővárosban ebben az időszakban. Számos nevezetes épületünk falazatát alkotják e kövek, mint például az Akadémia épületét vagy a Lánchíd pilléreit.

A Tétényi-fennsík lapos mészkőfelületein nem a szokásos módon, magas kőfalakat kialakítva fejtették a követ elődeink, hanem felülről lefelé haladva úgynevezett „mélyudvarokat” vájtak, amelyek mélysége sokszor a 10 métert is meghaladta. A mélyudvarok oldalfalából indították azután a kőfejtésre szolgáló vágatokat, üregeket, s haladtak a föld belseje felé. Ezekből a járatokból keletkeztek később a barlanglakások. A lakások első lakói minden bizonnyal maguk a kőbányászok voltak, ami érthető – a föld alatti likokban eleinte csak a munka szünetének idejére húzták meg magukat, később azon-

ban állandó lakásokká váltak az üregek. Számosan akik családotól költöztek be a föld alá, s ezzel kezdetét vette egy különleges „lakótelep” és életforma kialakulása.⁹

Budafoki mélyudvar barlanglakásokkal az 1910-es években¹⁰

A 19. század végén az olcsó munkaerőt adó kétkezi munkások hatalmas tömege jelenik meg a fővárosban és környékén – olyan nincstelenek ők, akik a közeli fővárosban, a frissen életre kelő iparban kerestek megélhetést. Ez alól a dél-budai városrész sem kivétel. 1880-ra a Budafok-Tétény városrész lakossága megtízszereződött az egy évszázaddal korábbihoz képest. A budafoki barlanglakások száma 1790-ben nagyjából 40 darab, 1830-ban 120, 1870-ben 260 darab. Ugyanekkor a szomszédos Nagytétényben, Budatétényben 112 darab barlanglakást mértek fel.¹¹

9 HÁLA József – MÉSZÁROS Borbála: A budafoki barlanglakások. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 12. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1998. 131-158., MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.,

10 Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Adattár.

11 Magyar statisztikai évkönyv 1. évfolyam. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1872.

Budafoki barlanglakás a 2000-es években¹²

De nem csak a főváros dél-budai területein költöznek a föld alá az emberek. A környező kisebb településeken is megjelennek a barlang- és pincelakók. Szinte minden Buda környéki településnek megvolt a maga kőbányája: Diósdon, Érden, Bián, Sósúton ugyanolyan nagy intenzitással bányászták az építkezésre alkalmas követ, mint Budafokon. Érden a ma már természeti védelem alatt álló Fundoklia-völgyben fényképfelvételek tanúsítják, hogy a kőbányászok ott a kőfejtő mellett alakították ki lakhelyüket. Diósdon a mára már helyreállított kőfejtő területén is léteztek egykor kőbe vájt barlanglakások. Törökbálinton, a Diósdra vezető út melletti egykori lovarda környezetében fekvő egykori kőfejtő függőleges falában találkozhatunk olyan helyiségekkel, melyek valamikor minden bizonnyal lakásként is szolgáltak. Sajnos ezeken a településeken ezekről az időkről és objektumokról a helybeliek ma már nem tudnak beszámolni.¹³

12 Szerző felvétele.

13 MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.,

Érd, Fundoklia-völgy kőbányász-hajlék¹⁴

LÖSZPARTOK ÉS AGYAGBA VÁJT PINCELAKÁSOK

A főváros környéki barlang- és pincelakások másik típusa a puha anyagba (homokba, löszbe és agyagba) vágott lakásoké. A ilyen talajba lényegesen könnyebb likat vágni, mint a kemény mészkőbe. Ezt szerte az országban kihasználták az emberek, és szinte minden olyan tájunkon, ahol ezen a módon készültek pincék, találkozhatunk közöttük olyanokkal, amelyek lakásként szolgáltak. Legismertebbek a Tolnai-dombság löszdombjai között meghúzódó falvakban kialakított pincelakások, amelyekben még a II. világháborúban és után is számos család húzta meg magát. Feljegyzések tanúskodnak róla, hogy a főváros közelében még a nyolcvanas években is laktak a kosdi pincesoron ilyen hajlékokban emberek¹⁵ – a szerző pedig még a 2000-es évek közepén találkozott föld alatt élő emberekkel – nem máshol, mint az ország leggazdagabbnak vélt főváros körüli településein, Százhalombattán, Érden...

A főváros közelében épült ilyen pincelakásokról részletes és pontos leírás áll rendelkezésünkre az 1950-es évekből. Andrásfalvy Bertalan 1954-ben teszi közzé tanulmányát a pátyi pincehegyről a Néprajzi Értesítőben. Andrásfalvy azon kevés kutató közé tartozik, aki arra is igyekszik választ találni, miért, hogyan kerültek a Burgundiának, Mélyároknak nevezett telepekre a lakók. Leírja, hogy közöttük sok a kisemmizett kisbirtokos, a cseléd, akik mindenüket elveszítve kerültek ide. Legtöbbjét a budapesti munkalehetőség közelsége vonzotta, ám egy fennálló ház megszerzésére már nem futotta erejükből. Voltak, akik rokonság kapcsolataik révén telepedtek itt meg, míg mások, elsősorban a fiatalok a jobb házra való összekaparásáig találják megfelelőnek e lakásmódot.¹⁶

14 Szerző felvétele.

15 BODONYI József: A kosdi barlanglakások. ELTE Néprajzi Tanszék. *(kézirat)*

16 ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő*. 1954. 113-126.

Az ország mára egyik leggazdagabb településén, Budaörsön sem voltak ismeretlenek az agyagba vájt pincelakások, melyek egykor a város északi felén húzódó hegyek (Kőhegy, Törökugrató, Odvas-hegy) oldalában, a lejtőre telepedett márgában bújtak meg. Eredetileg borospinceként szolgálták – főleg sváb nemzetiségű – tulajdonosaikat, sok előtt még takaros prэшház is állott. A pincék jelentős része a II. világháború után is megmaradt. A háború utáni lakosságcsere révén Magyarországra került felvidékieknek, az ország más vidékeiről ide özönlő embereknek nem jutott fedél a fejük fölé annak ellenére, hogy még a kitelepített svábok házaik nyári konyháit, istállóit is lakóhelyiségekké alakították. Közülük ezért több család is beköltözött a Kőhegyen üresen álló pincékbe, a pincék előtt álló pinceházakba, prэшházakba. Az önkényes beköltözők nem jó szívvvel vették birtokba a pincéket, amelyek egyébiránt nem is voltak olyan jó állapotban, hogy hosszú ideig alkalmasak lettek volna lakás céljára, ezért rövid idő múlva az előljáráshoz fordultak, hogy segítséget kérjenek. Ám erre válaszul az előljáráshoz a pincefogalókat visszaküldte arra a vidékre, ahonnan érkeztek. Később a kormány segítségével úgynevezett „CS”¹⁷ lakásokat épített a tanács, amihez ingyen telket és kedvezményes építési kölcsönt kaptak a pincelakók. Ebből egy kis fennálló házat már fel lehetett építeni.¹⁸

A közeli Érden még a 2000-es évek közepén is éltek emberek földbe vájt pincelakásban. Az Ófalu részét képező Magaspart és környéke – melyet botanikai és geológiai értékei miatt 1985-ben védetté nyilvánítottak – évezredek óta lakott volt. A hegy tetején vaskori leletek kerültek elő, s itt haladt át az egykor oly fontos római limes-út is. A török korban a településnek akkor nevet adó Hamza (Hamzsa) bég palánkvárat épített itt, és dzsámít emelt – amelynek minaretje a mai napig áll. Kevéssé ismert emléke ez Érdennek, pedig itt található Pécs és Eger mellett hazánk harmadik, ma is látogatható minaretje. Érd, akár csak a többi Buda környéki település gazdag szőlőkultúrával rendelkezett, s ennek következtében számos borospince húzódott és húzódik meg az Ófalu fölötti Magaspart oldalában. Minden valószínűség szerint már évszázadokkal ezelőtt is laktak a föld alatt itt családok, ám még a ma itt élő idősebbek is emlékeznek a világháborút követő évek pincelakóiról: *„A hatvanas-hetvenes években több család is lakott a mélyúti pincelakásokban. Az akkori tanács igyekezett kiköltöztetni őket, ami meg is történt, de másnap újak és újak költöztek be. Éjszaka érkeztek, a szekerek kerekei a római út fehér éles kövein hangosan kopogtak”*¹⁹

A Fővárost keletről határoló Gödöllői-dombság jónéhány falujában él a hagyomány az egykor a föld alatt lakó családokról. Ám ezen települések története ebből a szempon-

17 A barlanglakásokat a CS-lakás program keretei között 1965-től kezdték felszámolni Lásd HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98., Az említett CS-lakások nem azonosak az 1953-ban lefektetett minisztériumi határozat eredőjeként épített CS-lakásokkal. Az utóbbi esetben a nagymérvű lakáshányra tekintettel a lakótelepek építése során megemelték az egyszobás csökkentett komfortfokozatú lakások számát. Lásd: Kocsis János Balázs: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 52-54.

KÖRNER Zsuzsanna – NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc, Budapest, 2006. 223-224.

18 Nemzeti segély a barlanglakókért. *Budafok Népe*, 1947. május 17. 3.

19 B. I.-né helyi lakos közlése, 2008.

tból még nem került feldolgozásra, a munka a következő időkre marad. A fővárostól északra fekvő Kosd község lakói közül ma már csak az idősek emlékeznek az egykori barlanglakásokra. A falu a 19-20. század fordulóján a Váci Püspökséghez tartozott. A 19. század végi gazdasági fellendülés, majd a filoxérajárvány és az I. világháborút követő visszaesés számos családot kényszerített itt is a föld alá. Ekkorra a faluban és környékén már sok pince épült, mert ez a vidék néhány évtizeddel előbb jelentős szőlőtermő területnek számított. A pincék előtt rendszerint borház, présház is állt. A filoxéra után feleslegessé vált pincékbe elszegényedett családok költöztek. A helyiek visszaemlékezései szerint a 19-20. század fordulóján jól félszáz család lakott a pincelakásokban, igen rossz körülmények között. Sok helyen az alig 8-10 méter hosszú pincében 10-12 ember is meghúzta magát. Akinek hajléka előtt régi pinceház, présház állott, szerencsésnek mondhatta magát, mert ezek „tisztaszobaként” szolgálták gazdáikat. Az ELTE néprajzszakos hallgatója, Bodonyi József az 1990-es évek közepén még beszélt olyan házaspárral, akik ilyen földalatti hajlékban laktak. Ők 1985-ben, egy omlás után költöztek ki a majd másfél évtizeden át lakott barlanglakásukból. Visszaemlékezéseik szerint a negyvenes évek végén is még 15-20 ember lakott a pincékben. A kosdi barlanglakások napjainkra eltűntek és olyannyira feledésbe kerültek, hogy a kilencvenes évek elején a községről írott kitűnő monográfia sem említi már őket.²⁰

A barlanglakások lakói

A barlanglakások az ország legtöbb területén a szegény lakosság, azok közül is a legszegényebb rétegek hajlékai voltak évszázadokon át. Ám létezett két táj, ahol nem csak a nincstelenek, de a félig-meddig polgárság számba menő emberek, a valamivel tehetősebbek – vagy inkább helyesebben szólva: a szakmával, állandó keresettel rendelkezők is ezekben lették meg lakhelyüket. Az egyik ilyen a Bükkalján a vulkáni tufákban vágott barlanglakások egy szűkebb körzete, ahol néhány településen az egyébként iparos mesterségből élők (kovácsok, kőfaragók) is a föld alatt alakítottak ki maguknak lakásokat.²¹

A másik a főváros közelében a már említett Budafok-Tétény térsége.²² A török dúlás után betelepített német és rác családok között számos iparos, közöttük kőfejtő, kőfaragó volt, és a már meglévő kőbányákat ők művelték tovább. Tulajdonképpen őket nevezhetjük Promontor első lakóinak is. Az évtizedek múlásával további, nem kitűnően, de elfogadható módon élők szereztek itt föld alatti lakásokat. Ők voltak azok, akik kisparból, esetleg saját szőlőjükből, állataikból éltek meg, és akik már megszokták a barlanglakásokat, s akik magukkal hozott életmódjukkal szolid, de élhető életet biztosítanak maguknak. Ebben segítségükre volt az is, hogy ezek a korábban keletkezett barlanglakások lényegesen jobb közetkörnyezetben létesültek, mint a később, szükségként kialakított likak. A budafoki barlanglakások között még szatócsboltot is talált az arra járó. Nem volt ritka, hogy a mélyudvarok tulajdonosai a barlanglakásokat

20 BODONYI József: A kosdi barlanglakások... I. m.

21 BAKÓ Ferenc: *Bükki barlanglakások*. Borsodi kismonográfiák 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.

MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.,

22 A promontori kőbánya és az ottani barlanglakók. *Vasárnapi Újság*, 1867. május 12. 229-230.

bérlőknek, albérlőknek adták ki. Az udvarok falából nyíló üregek közül nem mindegyiket használták a tulajdonosok, ezért számos esetben más lakókat is befogadtak. Ilyenkor találkozhat a ma múzeumként üzemelő Veréb utcai barlanglakás együttesben is a látogató.²³ Természetesen a barlanglakók többsége a fővárosban is, ahogyan az ország más részein is, a szegény rétegek közül került ki. A sok munkalehetőség számos nincstelen vonzott a főváros környékére, közülük sokan a kőbányászatban és a szőlőművelésben, a hozzá kapcsolódó bortermelésben találtak kereseti lehetőséget.²⁴ 1864-ben a Vasárnapi Újság terjedelmes tudósítást közöl a budafoki barlanglakásokról: „*Hogy az ember nevezetes és csodálatos dolgokat lásson, nem mindig szükséges, távol vidékeket fölkeresni. E szavak igazságát semmi sem tanúsítja kézzelfoghatóbban, mint a Budaváros tőszomszédságában, a Dunamentében fekvő Budafok, közönségesen használt nevén Promontor. Valóban meglepő tény! Itt a főváros közelében az élők zajgó sokasága! A földalatti lakások kinyúló kéményeit első pillanatra mindenki temetői síremlékeknek nézi, s csak a tolongó füst hoz azon gondolatra, hogy élőlények lakhelyei felett járunk. Csodaszerű világ ez! A szegény szőlőkapás, ki itt a legfinomabb bort termeszt, mely a bel és külföld fényűző asztalainak kiváló díszé, itt oly szegényes, olcsó barlangokban lakik, melyek az emberiség legrosszabb állapotára emlékeztetnek. Az élet legszükségesebb elemei, a levegő és világosság, a jó promontoriak nézete szerint egészen mellékes dolgok, mert a kőlakásokhoz vezető bemenetek gyakran annyira el vannak rejtve, hogy csak az itteni járással ismeretes emberek akadhatnak rájuk. Azonban az ily sziklalakások belseje rendszeren nem oly szegényes, mint a külsőről ítélve, várná az ember; különösen jó benyomást tesz a mindenütt mutatkozó tisztaság. A bútorok, ágyak stb. a legtöbb kőkunyhóban a szükségnek eléggé megfelelők s a helyi viszonyokhoz vannak alkalmazva. Általában úgy látszik, hogy e sziklaházak lakói, kik részint kőfejtők, de leginkább szőlőmunkások, némi jólétnek örvendnek s jól érzik magukat; mit az is tanúsít, hogy évről évre új házak, új utcák alakulnak. Építészekre s más efféle építőmesterekre ugyan nemigen szorulnak, de azért némely lakás igen ügyesen van berendezve. Azonkívül az építés által (ha így lehet a sziklák kivájását nevezni) kétféle haszon háramlik rájuk; először lakást nyernek, másodsor pedig a legtömörebb homokkőre tesznek szert, melyet a pesti paloták építőinek jó pénzen eladnak.*”²⁵

A századfordulóra elfogynak a jó, viszonylag száraz lakást adó kőzetet magukba foglaló területek. Egyre rosszabb anyagban kell lakást vájniuk maguknak az arra rászorulóknak, gyakran pedig olyan üregekbe költöznek, melyeket korábban nem vettek volna e célra igénybe. A barlanglakások egyre zsúfoltabbakká válnak, nem ritka, hogy 2-3 család is meghúzódik egy-egy kéthelyiséges lakásban. A föld alatt lakók mindennapjaikban kénytelenek voltak elvegyülni a föld felett lakókkal bár ez utóbbiak mindenhol lenézték, megvetették őket. Sokkal nehezebben kaptak munkát, a mindennapi élethez szükséges dolgokhoz is nehezebben jutottak hozzá azok, akikről kiderült, hogy csak „pincelakók” A két világháború közötti években sokszorosára nő a barlanglakásokban élők száma az egész országban, és Budapest környékén is. Ennek oka, hogy egész

23 GERELYES Ede: *Budafoki barlanglakások*. Kiállításvezető a Budapest XXII., Veréb utca 4 sz. alatti barlanglakásokhoz. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1987.

24 UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870-1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

25 Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.

iparágak válnak a trianoni békeszerződés áldozatává, s az újabb és újabb gazdasági válságok közepette újjáépítésük szinte megoldhatatlan feladat. A helyzetet nehezíti a határon túlról betelepített legszegényebb rétegek megjelenése is.

Pontos adataink vannak csak Budafok-Tétény térségéből erről az időszakról. A hivatalos statisztikai felmérések csak az 1930-as népszámláláskor foglalkoznak külön a barlanglakókkal, ezek szerint az egész országában összesen 2117 fő lakott barlangokban.²⁶ Ezzel szemben az e korból származó szociológiai, földrajzi dolgozatok ennél jóval nagyobb számot, a föld alatt élők lényegesen nagyobb tömegét mutatják nekünk. Egy 1926-ban keltezett újságcikk²⁷ szerint csak Budafokon 400 lakásban 2000 fő körüli lélek lakott, a településről készült monográfia²⁸ a 30-as években 500 lakást és 3000 főt jelöl meg.

A barlanglakók élete ezekben az évtizedekben még a falvak nincstelenjeinél, a napszámot vállalni kénytelen zsellérekénél is rosszabb. A főváros környékén, Budafok-Tétény egyes részein még csak-csak lehetővé válik számukra az iparban keresethez jutni, de a nagy többség itt is alkalmi munkából, a bizonytalan megélhetést jelentő alkalmi munkákból él. A rossz lakáskörülmények miatt megjelenő nagy mértékű egészségkárosodás a szegénysorsúak között is a legrosszabbak közé helyezi őket. A nagymérvű csecsemőhalandóság (csak minden harmadik-negyedik újszülött éri meg az iskoláskort), a nyirkos, szellőzetlen, ablak nélküli lakásokban a fejt felütő járványok megtizedelik a föld alatt lakókat. A statisztikák szerint amíg a Fővárosban minden századik ember közül egy lesz a TBC áldozata, a dél-budai barlanglakásokban lakók közül négy fő. A második világháború után sem sokat változik, a barlanglakók sorsa, sőt – amint arról Budaörs példáján már beszéltünk – újabb és újabb problémák keletkeznek. A pátyi pincehegy lakóiról így ír Andrásfalvy Bertalan: *„Honnan, hogy kerültek ide? A faluból is sokan. A pereskedéseknél kismizett kisbirtokos, aki napszámos lett. Vagy volt cseléd, aki még annak idején, hogy csekély jövedelmét növelje, lemondott a cselédlakásról, és így az uraság pénzben fizette meg neki járandóságát [...] Ismét mások Pestről jöttek ki, állandóan visszakészülődnek, közben évek is eltelnek, Megint mások mint kézművesek, vándoriparosok kerültek a faluba, ide házasodtak és itt ragadtak. [...] A férfiak együtt járnak vágni az erdőn, az asszonyok együtt csemetéznek a faiskolában az erdészetenek. A Pestre járókat a közös munkahely, a hosszú közös utazás hozza egymáshoz közelebb”²⁹* Részletesen szól a barlanglakásokban lakók mindennapjairól is: *„... Akik kikerültek a Pincehegyre, többé-kevésbé tudják, hogy ez a lakóhely társadalmilag is elkülöníti őket a falutól. Vannak előnyei a kintlakásnak – mondják. Jobb a levegő, nincs por, baromfivész később jut ki, kecske és csirke a pince tetején legelhet. Vannak, akik egészen szép családi házzá csinostítják kis hajlékukat. De mikor átveszi a postástól levelét és rajt a címzés: Pincehegy, mégis úgy érzi, hogy kicsúfolják”³⁰*

26 Magyar statisztikai évkönyv 1930. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932.

27 Tragédiák a budafoki sziklaüregekben. *Friss Újság*, 1926. augusztus 25. 3.

28 Joó Ernő – Tóth Gábor (szerk.): *Tétény – Promontor. Budapest XXII. kerületének története*. Budapest Főváros XXII. Kerületi Tanács VB, Budapest, 1988.

29 ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő*. 1954. 113-126.

30 Uo.

Egykori pincelakás maradványai a pátyi pinchegyen³¹

A barlanglakások felszámolása

A 19-20. század fordulóján az illetékes hatóságok, illetve a szociális problémákkal foglalkozók körében egyre erőteljesebben felmerül a barlanglakások felszámolásának igénye az egész országban s természetesen a főváros környékén is, mert kezd a földalatti hajlékok száma ijesztő méreteket ölteni, egyre többen költöznek be a föld alá, s a nyomor egyre nagyobb lesz. Ekkorra már külön tudománnyá válik az egészségtudomány, a két háború között a közegészségügy érdekében állami intézetek alakulnak, s a szegénysorsúakért tenni akaró mozgalmak jönnek létre. Nem lehet tovább takargatni, hogy a járványok egy jelentős része a föld alatti lakótelepekről indul ki, az ottani lakás- és életkörülmények sok esetben nem embernek valók. Hozzájárul ehhez a sajtó is, mely néha csak a szenzáció kedvéért, de többször inkább a rossz körülmények bemutatása és napvilágra hozatala érdekében foglalkozik a föld alatt élőkkel. A települések vezetői sem dughatják fejüket a homokba. A városszéli nyomornegyedek, az újságcikkekben leírt pincelakások a járványok, betegségek terjesztése mellett a települések rossz hírét is keltik.³²

Bár Budafokon 1897-ben megjelenik az első rendelet a barlanglakások kiürítéséről, az utolsó ilyen csak jó 80 év múlva számolják fel (az 1970-es évek közepén). Eközben egy jelentős ideig nem hogy csökkenne a barlanglakások száma, de még jelentősen nő is. Pedig Budafok-Promontor az a település, amelynek barlanglakóiról folyamatosan jelennek meg ezekben az évtizedekben a tudósítások, riportok az újságokban, tanulmányok-

31 Szerző felvétele.

32 HÁMORI Péter (szerk.): *„Szegények mindig lesznek veletek...”* Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Pázmány Társadalomtudomány 2. LOISIR, Budapest – Piliscsaba, 2006., MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások...* I. m.

ban.³³ 1926-ban a budafoki előljáróság egy 150 kislakásból álló lakótelep építését kezdi meg, de az hiába készül el a következő év novemberére, a magas árakat a barlangokban lakó nincstelenek nem képesek megfizetni. De még a havibéres lakás sem megoldás, a 30-40 pengős bérleti díj a fillérekért dolgozó napszámosnak megfizethetetlen. Végül a II. világháborút követő ideológia a munkásosztály felemelkedését célozza – s ez a városi népesség további növekedését hozza magával. A háború idején kiürült lakások csendben, észrevétlenül ismét lakottá válnak.³⁴ Egy 1951-es tanácsi jelentésben ezt olvashatjuk: „[...] kerületünkben 374 a barlanglakások száma. A Lakásgazdálkodási Osztály célul tűzte ki, elsőrendű feladatának tartja ezen odúknak megszüntetését. A nyilvántartás szerint jelenleg 119 barlang üresen áll. Megállapítottuk, hogy a 274 barlanglakásból 255-ben laknak, illetve 255 van használatban – és bennük 390 dolgozó család, összesen 1182 személy lakik s ezek legnagyobb része kis fizetésű dolgozó – túlnyomó részben nagycsaláddal bírók, akik 1-2 helyiségben gyakran 10-12 személlyel zsúfoltan laknak [...] A Lakásgazdálkodási Osztály meglevő munkatervében 10 db barlanglakás megszüntetését vállalta negyedévenként és ezen vállalását végre is hajtotta, de a helyiségek lakhatatlanná tételét a Műszaki Osztály teljes mértékben ez idáig sem végezte el, így fennáll annak a veszélye, hogy a helyiségekbe önkényesen visszaköltöznek.”³⁵

Hogy ne költözhessenek vissza a föld alá az emberek, a kilakoltatások után a barlanglakások nyilászáróit kiszedték helyükről, a bejárásokat elfalazták. Sok egykori barlanglakást törmelékkel, szeméttel, különféle ipari hulladékokkal töltöttek fel – amely eljárás káros voltára csak évtizedek múltán, a mérgező anyagok megjelenésével derült fény. 1956 februárjában a XXII. kerületi tanácselnök így számol be a kerület lakáshelyzetéről: „Mint tudjuk, a barlanglakások felszámolását tulajdonképpen csak a felszabadulás után lehetett megkezdeni. [...] Az 1950-ben még meglévő 394 barlanglakásból az 1955. év végéig 165 lakást sikerült megszüntetni. De még ma is 231 barlanglakás van a XXII. kerületben, nevezetesen a budafoki és a budatétényi városrészekben...”³⁶ És itt újra találkozunk a korábban már tapasztalt problémával. Mert nem csak az a baj, hogy léteznek a barlanglakások, hogy laknak bennük emberek, családok, hanem... hogy az idegenek még láthatják is őket: „Nem szabad előfordulnia annak, hogy pártunknak és államunknak a békeharc terén, valamint a béke erősítése érdekében tett intézkedései következtében az idegenforgalom növelésénél az egyes Budapesten járt külföldiek lefényképezhessék ezeket a barlanglakásokat. Így történt a legutóbbi osztrák-magyar futballmérkőzésen résztvevő osztrák turistáknál is”³⁷

Láthatjuk, hogy az eltelt fél évszázad alatt nem sok változott – csak a retorika, az ideológiai alap lett más... A jelentésre adott válaszban a kerület vezetése ígéretet ka-

33 Barlanglakások helyett családi házakat! *Budafok Népe*, 1947. március 22. 2., Üregek Budafokon. Feltárják, betemetik. Sok millió forintos munkálatok. *Esti Hírlap*, 1977. november 12. 4.

34 Megindult a barlanglakások felszámolása. *Budafok Népe*, 1947. március 29. 2.

35 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/A Források Budapest történetéhez 1950-1954.* Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985. 157-162.

36 GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/B Források Budapest történetéhez 1954-1958.* Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1988. 138-145.

37 Uo.

pott, hogy a fővárosban épülő kislakásos lakótelepek egyikét Budafokon fogják felépíteni. Az utolsó budafoki barlanglakásokat a hetvenes évek közepén számolták fel. A főváros környéki többi településen szépen csendben megszűntek az ilyen hajlékok, lakóik kiköltöztek, elvándoroltak. De amint már többször említettem, még a 2000-es évek közepén is léteztek Érden és Százhalombattán olyan barlanglakások, melyekben laktak. Ez utóbbi városban a temető alatti domboldalon egy idős néni lakott fiával... Sok helyen manapság már nem is tudnak az adott településen lakók arról, hogy falujukban egykor barlangokban laktak emberek.

Felhasznált szakirodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan: A pátyi pincehegy. *Néprajzi Értesítő*. 1954. 113-126.
- BAKÓ Ferenc: *Bükki barlanglakások*. Borsodi kismonográfiák 3. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1977.
- BODONYI József: A kosdi barlanglakások. ELTE Néprajzi Tanszék. (kézirat)
- GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/A Források Budapest történetéhez 1950-1954*. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1985.
- GÁSPÁR Ferenc – SZABÓ Klára (szerk.): *Források Budapest múltjából. V/B Források Budapest történetéhez 1954-1958*. Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai IX. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1988.
- GERELYES Ede: *Budafoki barlanglakások*. Kiállításvezető a Budapest XXII., Veréb utca 4 sz. alatti barlanglakásokhoz. Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 1987.
- HAJNÁCZKY Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013/10. 80-98.
- HÁLA József – MÉSZÁROS Borbála: A budafoki barlanglakások. In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 12. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1998. 131-158.
- HÁMORI Péter: Barlanglakók és a vármegye. Fejezet a magyar szociális lakáspolitikai történetéből. *Valóság*, 2017/1. 12-40.
- HÁMORI Péter (szerk.): *„Szegények mindig lesznek veletek...”* Tanulmányok a szociálpolitika történetéből. Pázmány Társadalomtudomány 2. LOISIR, Budapest – Piliscsaba, 2006.
- KOCSIS János Balázs: *Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között. A döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- JENNE, Franz : *Herrn Jenne's reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer*. k. n., Pest, 1788.
- JOÓ Ernő – TÓTH Gábor (szerk.): *Tétény – Promontor. Budapest XXII. kerületének története*. Budapest Főváros XXII. Kerületi Tanács VB, Budapest, 1988.
- KÖRNER Zsuzsanna: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon 1850-1945*. Terc, Budapest, 2004.
- KÖRNER Zsuzsanna – NAGY Márta: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc, Budapest, 2006.

- Magyar statisztikai évkönyv 1. évfolyam. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1872.
- Magyar statisztikai évkönyv 1930. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1932.
- MEDNYÁNSZKY Miklós: *Magyarországi barlanglakások*. TERC, Budapest, 2009.
- RÓMER Flóris: A barlanglakókról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Archeológiai Közlemények*, 1868/2. 112-147.
- SZABÓ Zoltán: *Cifra nyomorúság*. Akadémiai Kiadó 1986.
- UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870-1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

Felhasznált újságcikkek

- A promontori kőbánya és az ottani barlanglakók. *Vasárnapi Újság*, 1867. május 12. 229-230.
- Barlanglakások helyett családi házakat! *Budafok Népe*, 1947. március 22. 2.
- Megindult a barlanglakások felszámolása. *Budafok Népe*, 1947. március 29. 2.
- Nemzeti segély a barlanglakókért. *Budafok Népe*, 1947. május 17. 3.
- Promontor vagy Budafok. (Földalatti falu Buda közelében.) *Vasárnapi Újság*, 1864. október 9. 429.
- Tragédiák a budafoki sziklaüregekben. *Friss Újság*, 1926. augusztus 25. 3.
- Üregek Budafokon. Feltárják, betemetik. Sok millió forintos munkálatok. *Esti Hírlap*, 1977. november 12. 4.

1. sz. melléklet: Statisztika a főváros környéki barlanglakásokról³⁸

Település neve	Év	Barlanglakások száma	Barlanglakók száma
Budapest Gellérthegy	1866	1	1család
Promontor (Budafok)	1859	9	n. a.
Török pince lakásai	1864	11	n. a.
Budafok és Tétény barlanglakásai	1726	n. a.	200
	1790	40	n.a.
	1830	120	n.a.
	1832	n. a.	700-800
	1859	200	n.a.
	1865	250	n.a.
	1870	260	n.a.
	1910	636	2698
	1926	400	2000
	1930-as évek	több mint 500	3000
	1947	412	1381 fő
	1950	396	n. a.
	1951	374	390 család
	1952	260	520 család (1182 fő)
	1955	231	462 család
	1958	230	n. a.
Budaörs	1900	1	n. a.
Budaörs Kőhegyi pincék	1945-1947	kb. 20	n. a.
Diósd Rókalyuk barlang	n. a.	1	n. a.
Érd	1964	2	n. a.
Fundoklia-völgy	2006	1	n. a.
Érd	1970-es évek	5-6	n. a.
Ófalu	2006	3	n. a.
Páty	1954	8-9	n. a.
Sóskút	1800	1	n. a.
Babólyuk			
Százhalombatta	2006	1	2
Kosd	19-20. sz. fordulóján	n. a.	40-45 család
	1940-es évek	n. a.	15-20 család
	1971-1985	1	2

38 Mednyánszky Miklós: *Magyarországi barlanglakások... I. m.*